

מרדכי ברויאר אוהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה
ירושלים: מרכז שזר. תשס"ד. 648 עמודים.

שלמה דשן*

בפרשת היחסים בין הדת למדינה בישראל בולטים המוסדות המתקדמים ללימודי תלמוד - "הישיבה" ו"הכולל" החרדיים. אלה נמצאים במוקדו של פולמוס רווי רגשות, אינטרסים ואמונות, הסוחף עמו את רוב חלקי החברה הישראלית - חילונים, חרדים ודתיים-מודרניים. מחבר הכרך העבה שלפנינו הוא היסטוריון בכיר, ועבודתו היא ייחודית באופן שבו היא מקיפה את התופעה. הספר ראוי לתשומת לבם של סוציולוגים בגלל התובנה שהוא מוסיף בנושא הנמצא בעין הסערה הישראלית, נושא שהוא בעיה פנימית קשה, ההולכת ומחמירה. החיבור ממוקד בשאלה כיצד מצליחים לימודים, אשר במשך אלף וחמש מאות שנה ויותר סובבים סביב אותם טקסטים וסביב אותם נושאים, לרתק בכל זאת מורים ותלמידים. בירור הסוגיה הזאת מפורט בפרקים העוסקים בתוכניות הלימודים, בדרכי ההוראה ובסדרי הלימודים, וכן בפרקים העוסקים בסדרי המנהל והכספים, ביחסים בין המורים לתלמידים ובחברת התלמידים. פרקים אחרונים אלה משיקים לתחומי של הסוציולוג, והדבר אמור במיוחד בפרק העוסק ביחסים שבין הישיבה לחברה הסובבת אותה. כל אחד מן הפרקים בנוי לפי סדר כרונולוגי פחות או יותר, המתחיל בראשית התגבשותם של מוסדות התורה בספרד ובאשכנז בסוף האלף הראשון, ממשיך בימי הביניים בפזורות העיקריות (ספרד, אשכנז, איטליה ועוד) ומגיע עד המאות השש-עשרה, השבע-עשרה והשמונה-עשרה (במיוחד בפולין ובארץ ישראל). הדיונים הנפרדים מסתיימים בפירוט ההתפתחויות במאה התשע-עשרה בליטא ובהונגריה, עד ערב השואה במאה העשרים. כרך גדול ומסורבל כל-כך סובל באופן טבעי מחזורות ומבעיות עריכה קלות, אך אלה מעטות בהתחשב בהיקפו הגדול.

הדגש העיקרי בספר הוא בגורמים היסטוריים יהודיים-פנימיים ובכישוי שלהם בתולדות הישיבות. עם זאת, המחבר מגלה מודעות למקבילות מוסדיות שמחוץ לחברה היהודית, הלא הן "המדרסות" המוסלמיות, המשיקות לישיבות שבארצות האיסלם, וכן האוניברסיטות בצפון אירופה ואיטליה (החל ביסודן במאה השלוש-עשרה), המשיקות לישיבות בארצות הנצרות. המחבר עומד על נקודות השוני והדמיון בין הישיבות לבין מקבילותיהן הללו (במיוחד האוניברסיטות). הראייה ההיסטורית של המחבר היא רחבה ומקיפה, והוא מתאר (אם כי במובלע) תהליך מעגלי: הישיבות, שנוסדו תחילה בבבל ובארץ ישראל בשלהי העת העתיקה, היו במקורן מוסדות פרטיים של ראשי ציבור. סביבן הייתה פריפריה חברתית גדולה, בין-ארצית, של מנגנון תומכים ותורמים, וממנה בא עיקר קיומן. התומכים היו כמעין עמותה בין-ארצית. בימי הביניים, בתהליך שהסתיים במאה השלוש-עשרה, התפוררו מרכזי האוכלוסייה היהודיים העתיקים, ועמם התפרקו גם ישיבות בבל וארץ ישראל. בעקבות זאת נוסדו בספרד ובאשכנז ישיבות מסוג חדש - ישיבות קטנות ופרטיות, שנוהלו ונתמכו על-ידי אישים מקומיים בלבד, בלי מנגנון ובלי מינוי רשמי של מורים וראשי עמותות של תומכים. מסוף ימי הביניים ועד המאה השמונה-עשרה נפוץ סוג שלישי (במיוחד בארצות אשכנז), כלומר, ישיבות שהיו מוסדות קהילתיים מקומיים, ונוהלו ומומנו על-ידי הציבור

* אוניברסיטת תל-אביב

הקהילתי המקומי. במאה התשע-עשרה, ובהמשך גם בימינו, נפוץ סוג רביעי של ישיבות, המזכיר את הסוג המקורי של בבל בעת העתיקה: ישיבה כמוסד פרטי, הנשען כולו על עורף מאורגן של תומכים ותורמים. מבנה התפתחות מעגלי זה מסתעף בפרטי הפעילות של הישיבות בתקופות ובמקומות השונים.

לטענת המחבר, במשך רוב התקופות שהספר עוסק בהן היו תלמידי הישיבות מבני השכבות הלא-עניות. משך ההכשרה היה מוגבל לכמה שנים והיווה הכנה להנהגת הציבור מבחינה דתית ופוליטית. הישיבות מנו כ-20-30 חברים לכל היותר, וחלקן היו קטנות מאוד. חלקן היו מוסדות שבהם למדו חכמים ודנו בבעיות מעשיות (ובאיטליה כונו "אקדמיה", וחלקן שימשו גם כבתי-דין של הקהילות. לצד החכמים הבכירים הסתופפו תלמידים שלמדו מהם, אך בכיתות נפרדות. חלק חשוב מהלימוד היה לא-רשמי, מתוך צמידות ועקיבה של התלמידים אחר החכמים בעיסוקיהם הציבוריים והפרטיים. הישיבה כמוסד חינוכי מובהק היא התפתחות אשכנזית בעיקרה, מימי הביניים. גם בישיבה מהסוג הזה נשמר העיקרון של מגע הדוק עם המורה שהיה ראש הישיבה, והיעדר מחיצה משמעותית של פרטיות בין תלמידים למורים. התלמידים התגוררו ולמדו בביתו הפרטי של ראש הישיבה, שהיה בית מרווח בדרך כלל. ראש הישיבה היה לעתים מלווה כספים או רופא אמיד, והוא מימן את לימודיהם של התלמידים. לעתים התלמידים שילמו לאשתו של ראש הישיבה תמורת כלכלתם (אך לא תמורת הלימודים). לאחר כמה "זמנים" (סמסטרים בלשונו) עברו התלמידים ללמוד אצל חכם בעיר אחרת, בדומה לסטודנטים באוניברסיטות. כמו כן פעלו "חזרנים" (מתרגלים), שעזרו לתלמידים שהתקשו בלימודיהם. אך בחינות לא נערכו. כבר בימי הביניים ניכרו הבחנות בין ישיבות אשכנז לישיבות ספרד, הבחנות שחלקן ניכרות עד היום. אחת ההבחנות החשובות קשורה לתוכניות הלימודים: הישיבות הספרדיות לא התרכזו בלימוד עיוני מופשט, אלא שמו דגש רב בלימוד מקצועי-מעשי, לקראת מילוי תפקידים דתיים מסוימים (כגון רבנים, שוחטים ודיינים).

בראשית המאה התשע-עשרה רווחו בקהילות אירופה תהליכי מודרניזציה וחילון, ואלה הביאו לשינויים מהותיים בישיבות האשכנזיות. הישיבות הקהילתיות הצטמקו, ורובן נסגרו. במקומן נוסדו (במיוחד בליטא) ישיבות על-קהילתיות פרטיות, שבראשן עמדו רבנים שלא החזיקו במשרה ציבורית. במוסדות אלה היו מודעות ורגישות רבה לרווחות החילוניות החדשות, והתגובה לכך הייתה הסתגרות חסרת תקדים מפני החברה הסובבת (אף-על-פי שזו נותרה מסורתית). ההסתגרות החדשה העצימה את ממד הלימוד העיוני על חשבון הלימוד המקצועי, ממד שבלט גם קודם בישיבות האשכנזיות. עתה פותחה עוד יותר ההעמקה הטקסטואלית בלימוד, וצומצם היקפה של תוכנית הלימודים. באופן פרדוקסלי, בליטא של המאה התשע-עשרה, התפתח זלוזל כלפי הרבנות הקהילתית וכלפי הלימודים לקראתה. כמו כן צומצם הזמן שהוקדש לתפילה, כדי לפנות זמן ללימודים עיוניים. בעידן הישיבות הקהילתיות נעשו שידוכים בין תלמידים לבין בנות הקהילה המארחת ומשפחותיהן, אך עתה לא התקיימו עוד קשרים כאלה. במקומם נוצרו שידוכים בתוך חוג התומכים-התורמים. הישיבות הפעילו פנימיות ואולמות לימוד פרטיים משלהן, שבהם התכנסו והסתגרו התלמידים. כך פיתחו הישיבות תחושת יחד חדשה בקיצוניותה.

לדברי המחבר, עקב ההתרופפות הדתית הכללית של המעמדות הגבוהים במאה התשע-עשרה, גדל שיעור התלמידים שבאו משכבת העיוני, ואלה נתמכו על-ידי הישיבות. אל התהליך הזה התלווה פיתוח של סמלים וגינוני כבוד חדשים בקרב חברת התלמידים.

התלמידים נעשו פעילים ומעורבים בניהול הישיבות באופן חסר תקדים, החל בהתערבות בתוכניות הלימודים וכלה במינוים של מורים ואף של ראשי ישיבות. התערבות זו הייתה קשורה גם במורשתיות משפחתית חדשה, שצמחה עתה בניהול הישיבות, מורשתיות שהייתה אחד הפנים של הניהול הפרטי, שלא היה נתון לבקרה מצד הקהילה המקומית. במאה העשרים, ערב השואה, התארגנו הישיבות בארגונים פוליטיים (תנועת "אגודת ישראל") וכמו-פוליטיים ("ועד הישיבות" בליטא). התארגנויות אלה נוצרו כדי למלא את החלל שנוצר בעקבות התרופפות הגוברת של הקהילות, שהחזיקו קודם לכן את הישיבות. שגשוגן של הישיבות העל-קהילתיות במאה התשע-עשרה במזרח אירופה נחשב בזמנו להישג גדול, לנוכח התרופפות הקהילות והתפרקות הישיבות הציבוריות. אך מספר תלמידי הישיבות החדשות לא היה גדול יחסית. מספר התלמידים באירופה כולה לא עלה על 25,000 בשנים שקדמו לשואה. אחרי השואה, במחצית השנייה של המאה העשרים, כשבסיס האוכלוסייה היה קטן הרבה יותר והחילון נפוץ הרבה יותר, התחוללה עוד התפתחות מהותית: מספרי התלמידים בישיבות בישראל ובארצות המערב גדלו במאות אחוזים ואולי אף יותר. סיפורו של ברויאר אינו עוסק בזה, ומי שמתעניין בכך יוכל לפנות לספרים מאת הסוציולוגים מנחם פרידמן וויליאם הלמרייך (Helmreich). בישראל נוצרה עתה תופעה אקזוטיית: הישיבות התרחבו והתרבו, ובלעו למעשה את כל החברה האשכנזית החרדית. פלח האוכלוסייה הזה נהפך כמעט כולו ל"חברת לומדים". באמצעות ההצלחה הזאת, הישיבות חיסלו למעשה את הפריפריה של התומכים והתורמים הפוטנציאליים שלהן. וכך, מוסדות התורה בישראל גזרו על עצמם הישענות מכרעת על התארגנות ופעילות פוליטית, כדי לגייס תמיכה ומימון לקיומן.

מסלול ההתפתחות המקביל של הישיבות הספרדיות שונה בפרטים, אך לא במגמה הכללית. צמיחת החרדיות הספרדית בדמותה של תנועת ש"ס הוציאה את הישיבות הספרדיות הוותיקות והמעטות מבדידותן החברתית. התנועה יצרה זיקה חדשה בין הישיבות הללו לבין שכבה גדולה של מזרחים, שאינם למדנים בעצמם אך בכל זאת הם רוחשים אהדה ללומדי התורה ולמוסדותיהם. בעקבות זאת התרחבו והתרבו הישיבות הספרדיות, והן מוקפות עתה בפריפריה חברתית גדולה של תומכים, ואולי גם של תורמים (בוודאי של תורמים מארצות המערב). בכך הישיבות הספרדיות דומות כיום לישיבות ליטא במאה התשע-עשרה, יותר משדומות להן הממשיכות הישירות שלהן – הישיבות החרדיות האשכנזיות. אך מגמתה של ההנהגה הספרדית-החרדית, בדומה לאשכנזית, היא להרחיב את המוסדות וליצור למעשה דה-לגיטימציה דתית של כל מי שאינם מצטרפים ל"חברת הלומדים". (ידועים לי מקרים שבהם חרדים אשכנזיים בבני-ברק, אשר המתינו בבית-הכנסת לאדם עשירי לצורך השלמת מניין לתפילה, לא מנו את מי שביקשו להצטרף אם חוותם לא הייתה חוות של בני-ישיבה. כך מנעו מהם הכרה כראויים מבחינה דתית.) העתיד ילמדנו אם מגמה זו אכן תתממש גם בקרב הספרדים. לפי שעה עדיין קיים הבדל. הבנתנו את המציאות הישראלית החדשה היא מקוטעת, והוויכוח הציבורי סביב הישיבות החרדיות מוסיף לכך ערפול. תרומת הספר שלפנינו היא הצבתם של המוסדות הישיבתיים בישראל בהקשרם ההיסטורי. הספר תורם גם לחשיפת דימויים היסטוריים-לכאורה, שבעלי הפלוגתא נוהגים להעלות בוויכוח. הפרק האחרון בספר, המשיק למציאות ימינו, עשיר במיוחד בתובנות ובהשערות אשר יכולות להיות נקודות מוצא לבירורים סוציו-אנתרופולוגיים ולמחקרים פרטניים לגבי תופעת הישיבה ולגבי נושא הדת בישראל בכלל.